

РЕЦЕНЗІЯ**на дисертаційну роботу Іванова Вадима Петровича****на тему: «Зловживання правом у механізмі реалізації права: зарубіжний та національний досвід», представлену на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»**

Тематика представленого до рецензування дисертаційного дослідження Іванова Вадима Петровича на тему: «Зловживання правом у механізмі реалізації права: зарубіжний та національний досвід» характеризується високим ступенем актуальності. Проблема належної реалізації суб'єктивних прав безпосередньо пов'язана з ефективністю правового регулювання, оскільки саме у поведінці суб'єктів права нормативні приписи набувають практичного змісту. Водночас сучасний розвиток правових систем, розширення сфери приватної автономії, посилення диспозитивних засад регулювання та зростання ролі суб'єктивного права об'єктивно актуалізують питання про межі допустимого здійснення прав і правових можливостей. Формальна відповідність поведінки букві закону не у всіх випадках означає її відповідність функціональному призначенню права, принципам добросовісності, справедливості та розумності, а отже — належній моделі правореалізації.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлюється також складністю правової природи зловживання правом. У юридичній доктрині відповідний феномен традиційно перебуває на межі категорій правомірної та неправомірної поведінки. Особа може діяти в межах формально наданого їй права, однак використовувати його всупереч соціальному та функціональному призначенню, із недобросовісною метою, на шкоду правам та законним інтересам інших суб'єктів, суспільству або державі. Саме це знаходження зловживання правом на межі правомірного та неправомірного зумовлює тривалі наукові дискусії щодо його самостійності як правового явища, співвідношення з правопорушенням, значення суб'єктивної спрямованості поведінки, юридичних наслідків та критеріїв, за допомогою яких можливо відмежувати зловживання від належної реалізації права.

Не менш важливою є практична складова порушеної проблематики. Судова практика дедалі активніше звертається до принципів добросовісності, розумності та справедливості як до критеріїв оцінки поведінки учасників правовідносин. Це особливо помітно у випадках, коли буквальне (буква закону) застосування правової

норми не дає можливості належно оцінити фактичну спрямованість дій суб'єкта, або коли процесуальний інструментарій використовується не для реалізації права на судовий захист, а для затягування провадження, створення штучних перешкод, маніпулювання процедурою чи отримання необґрунтованих переваг. За таких умов теоретичне визначення критеріїв зловживання правом безпосередньо впливає на рівень правової визначеності та передбачуваності правозастосування.

Суттєвим є й міжгалузевий характер досліджуваного явища. Прояви зловживання правом мають місце як у приватноправових, так і у публічно-правових відносинах, а окремого значення набувають у сфері судочинства, де йдеться про недобросовісне використання процесуальних прав і механізмів судового захисту. Саме тому розгляд зловживання правом не як сукупності ізольованих галузевих випадків, а у контексті механізму реалізації права як цілісної теоретико-правової конструкції, є методологічно виправданим і науково перспективним.

Важливою складовою актуальності є звернення автора до зарубіжного досвіду. Порівняння національних підходів із положеннями німецької та французької правових систем, англо-американськими доктринальними конструкціями, а також практикою Європейського суду з прав людини дозволяє простежити спільні закономірності обмеження недобросовісного здійснення прав, з'ясувати роль категорій Good Faith, Reasonableness, Equity, Abus de Droit, Schikaneverbot та оцінити можливості використання відповідних напрацювань у національному правопорядку.

Окремо слід відзначити належний зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Дослідження виконано в межах планових науково-дослідницьких тем «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» та «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт», що підтверджує його відповідність напряму фундаментальних теоретико-правових досліджень Інституту.

Підготовлена дисертація на тему: «Зловживання правом у механізмі реалізації права: зарубіжний та національний досвід» характеризується достатнім рівнем наукової новизни, має комплексний характер, є самостійним науковим дослідженням та містить логічно взаємопов'язану систему теоретичних і прикладних положень щодо

правової природи зловживання правом, його місця в механізмі реалізації права, критеріїв виявлення, форм прояву та засобів правового реагування.

Дисертант обґрунтовано визначив об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження визначено суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації суб'єктивних прав та пов'язані з можливістю їх недобросовісного здійснення. Предметом дослідження є зловживання правом як форма деформації механізму реалізації права, його прояви в матеріально-правовій і процесуально-правовій сферах, а також національні та зарубіжні підходи щодо протидії відповідному явищу.

Метою дисертаційної роботи є формування цілісної теоретико-правової концепції розуміння зловживання правом у механізмі реалізації права на основі комплексного аналізу його природи, ознак, форм прояву в матеріально-правовій і процесуально-правовій сферах, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до вдосконалення правового регулювання та правозастосовної практики у сфері запобігання і протидії зловживанню правом з урахуванням національного та зарубіжного досвіду.

Вважаємо, що поставлена мета в основному досягнута шляхом вирішення комплексу взаємопов'язаних завдань, а саме:

- розкрито методологічні засади дослідження зловживання правом як елементу деформації механізму реалізації права;
- узагальнено та систематизовано наукові підходи до розуміння зловживання правом у зарубіжній і вітчизняній юридичній доктрині;
- визначено та обґрунтовано основні ознаки зловживання правом, встановлено його місце в механізмі реалізації права та сформульовано авторський підхід до розуміння його правової природи;
- здійснено класифікацію форм і видів зловживання правом з урахуванням його функціонування у механізмі реалізації права;
- проаналізовано справедливість, добросовісність і розумність як аксіологічні засади права та критерії обмеження зловживання правом у процесі правореалізації;
- з'ясовано особливості прояву зловживання правом у матеріальному праві як складової механізму реалізації суб'єктивних прав;

- досліджено специфіку зловживання процесуальними правами у контексті функціонування механізму реалізації права та забезпечення ефективності правосуддя;
- визначено юридичні наслідки зловживання правом, систематизовано механізми протидії його проявам та обґрунтовано їх місце у механізмі забезпечення належної реалізації права;
- сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства та практики його застосування у сфері запобігання і протидії зловживанню правом.

Теоретико-прикладна основа самостійних висновків дисертанта обумовлена значною доктринальною базою дослідження. Автором опрацьовано праці вітчизняних учених, які досліджували загальнотеоретичні та галузеві аспекти реалізації права, зловживання правом, добросовісності, меж здійснення суб'єктивних прав та процесуальних зловживань, зокрема Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, А. Колодія, С. Гусарева, Т. Тарахонич, О. Богініч, О. Рогача, Т. Подковенко, Р. Шишки, О. Вознюк, Д. Тихомирова, Н. Харченко, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Крата, В. Рєзнікової, М. Стефанчука, О. Капліної та інших. У порівняльно-правовій частині враховано також напрацювання представників європейської правової думки, пов'язані з концепціями добросовісності, соціального призначення права та заборони шикани.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становлять положення Конституції України, цивільного, адміністративного, кримінального та процесуального законодавства, правові позиції Конституційного Суду України і Верховного Суду, практика Європейського суду з прав людини, а також законодавство та правозастосовна практика окремих зарубіжних держав. Використання автором одночасно доктринального, нормативного та правозастосовного вимірів дозволило не обмежитися абстрактним визначенням досліджуваної категорії, а простежити, як теоретичні конструкції знаходять свій вираз у конкретній практиці оцінки поведінки суб'єктів права.

Методологічний інструментарій роботи загалом відповідає предмету та меті дослідження. У дисертації використано історико-правовий, формально-юридичний, логіко-юридичний, порівняльно-правовий методи, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, комплексний підхід, елементи контент-аналізу судової практики. Позитивно слід оцінити прагнення автора співвіднести кожний із застосованих

методів із конкретними завданнями та структурними частинами роботи, що сприяє внутрішній методологічній узгодженості дослідження.

У межах оцінки наукової новизни дисертаційного дослідження окремо слід зупинитися на найбільш значущих положеннях, сформульованих автором.

- обґрунтовано теоретичний підхід до розуміння зловживання правом як форми деформації механізму реалізації права, в основу якого покладено оцінку поведінки суб'єкта через взаємозв'язок функціонального призначення права, принципів розумності, справедливості, добросовісності та юридично значущих наслідків відповідної поведінки;

- запропоновано послідовне дослідження зловживання правом на трьох взаємопов'язаних рівнях — теоретичного осмислення, нормативного закріплення та правозастосовної практики, що забезпечує інтеграцію доктринального, нормативного і практичного вимірів;

- обґрунтовано співвідношення загальної категорії «зловживання правом» та її матеріально-правових і процесуально-правових проявів як загального і спеціального, що мають спільну правову природу, але відрізняються залежно від сфери правового регулювання;

- сформовано авторську класифікацію заходів протидії зловживанню правом за функціональним призначенням, предметом правового впливу, процесуальною формою реалізації та суб'єктом ініціювання;

- удосконалено систему критеріїв виявлення та відмежування зловживання правом від суміжних категорій, зокрема правопорушення, недобросовісної поведінки та порушення процесуальних обов'язків, із уточненням ролі принципів добросовісності, справедливості та розумності;

- розвинуто положення щодо зловживання процесуальними правами як особливої форми деформації механізму реалізації права у сфері судочинства, а також щодо юридичних наслідків і системи державного реагування на відповідні прояви;

- систематизовано зарубіжний досвід протидії зловживанню правом на основі аналізу німецького і французького правового регулювання та практики Європейського суду з прав людини.

Зміст положень, віднесених дисертантом до наукової новизни, свідчить про наявність авторського підходу до визначення місця зловживання правом у механізмі реалізації права. Найбільш концептуально значущим є висновок про те, що зловживання правом займає самостійне місце у механізмі правореалізації як форма його деформації. За авторським підходом, сутність такого явища полягає у свідомовольовому здійсненні суб'єктивного права або повноваження у формально допустимих межах, однак у спосіб, що суперечить функціональному та соціальному призначенню права, цільовій спрямованості норми та загальним засадам правового порядку, спрямовується на неправомірний результат і заподіює шкоду або створює реальну загрозу її заподіяння.

Заслуговує на підтримку прагнення дисертанта відійти від спрощеного ототожнення зловживання правом або з правопорушенням, або з правомірною поведінкою. У роботі послідовно доводиться, що формальна відповідність закону сама по собі не може бути достатньою для висновку про належну реалізацію права. Вирішальне значення має комплексна оцінка мети поведінки, способу здійснення права, відповідності принципам справедливості, добросовісності та розумності, наслідків для інших учасників правовідносин та функціонального призначення відповідної правової можливості. Такий підхід є особливо важливим для судового правозастосування, де оцінка недобросовісності нерідко здійснюється за відсутності вичерпного нормативного переліку можливих форм зловживання.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження та загалом є логічною. Робота складається зі вступу, двох розділів, які охоплюють вісім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, з яких 209 сторінок основного тексту; список використаних джерел налічує 341 найменування.

У вступі належно обґрунтовано актуальність теми, охарактеризовано стан її наукової розробленості, визначено зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрито методологічну основу, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, відомості про апробацію та публікації автора.

Розділ 1 «Історіографічні і загальнотеоретичні підходи до визначення поняття зловживання правом» присвячений формуванню теоретико-методологічної основи дослідження. У підрозділі 1.1 автор розкриває методологію дослідження зловживання правом у юридичній науці та обґрунтовує необхідність комплексного поєднання загальнонаукових, спеціально-юридичних і міждисциплінарних методів. Така методологічна конструкція відповідає міжгалузевому характеру досліджуваного явища і дозволяє аналізувати його одночасно як доктринальну категорію, нормативно врегульовану поведінку та явище правозастосовної практики.

У підрозділі 1.2 здійснено історіографічний аналіз розвитку концепції зловживання правом. Автор простежує еволюцію наукових уявлень від заперечення самотійності цієї категорії до сучасного сприйняття зловживання правом як складного міжгалузевого феномена. Увага до романо-германської та англо-американської правових традицій дозволяє показати, що різні правові системи використовують відмінний понятійний інструментарій, однак у практичному вимірі вирішують схожу проблему — недопущення використання суб'єктивного права всупереч його призначенню та принципам правопорядку.

У підрозділі 1.3 «Ознаки та поняття зловживання правом у сучасній юридичній доктрині» автор детально аналізує систему критеріїв, необхідних для кваліфікації відповідної поведінки. До таких критеріїв віднесено наявність суб'єктивного права або повноваження, свідомо-вольовий характер поведінки, її формальну допустимість, суперечність функціональному і соціальному призначенню права, неправомірну мету, умисний характер, порушення принципів добросовісності, справедливості та розумності, а також заподіяння шкоди чи створення реальної загрози її заподіяння. Важливим результатом цього підрозділу є спроба визначити момент, коли зловживання, зберігаючи самотійну природу, може трансформуватися у правопорушення за наявності всіх ознак відповідного юридичного складу.

Підрозділ 1.4 присвячено формам і видам зловживання правом. Автором запропоновано багаторівневу класифікаційну модель, яка враховує характер правової поведінки, мету здійснення права, ступінь відхилення від правомірної поведінки, сферу правового регулювання, вид суб'єктивного права або повноваження, функціональне призначення правового інструменту, спосіб реалізації права та

характер юридичних наслідків. Така систематизація має значення не лише для теорії, але й для правозастосування, оскільки дозволяє співвіднести конкретний прояв недобросовісної поведінки із відповідним засобом правового реагування.

Розділ 2 «Взаємозв'язок аксіологічних засад права і зловживання правом» розкриває прикладний вимір авторської концепції та її зв'язок із загальними принципами права. У підрозділі 2.1 справедливість, добросовісність і розумність розглядаються як аксіологічні та водночас регулятивні орієнтири, що визначають межі належного здійснення суб'єктивних прав. Обґрунтованим є висновок, що ці принципи виконують взаємопов'язані функції: справедливість забезпечує співмірність і баланс інтересів, добросовісність характеризує належну спрямованість поведінки носія права, а розумність дає можливість оцінити доцільність, пропорційність та відповідність способу реалізації права конкретним обставинам.

У підрозділі 2.2 автор досліджує матеріально-правові прояви зловживання правом у приватно-правовій та публічно-правовій сферах. Звертається увага на те, що спільною рисою таких проявів є використання права або повноваження всупереч їх функціональному призначенню, тоді як галузеві відмінності визначаються правовим статусом суб'єкта, характером реалізованої правової можливості, співвідношенням приватного і публічного інтересу та юридичними наслідками відповідної поведінки.

Підрозділ 2.3 присвячено зловживанню процесуальними правами. Автор аналізує доктринальні підходи та практику судів, виокремлюючи типові прояви: подання завідомо безпідставних позовів, заяв і скарг, неодноразове ініціювання тотожних процесуальних дій, штучне затягування розгляду справи, маніпулювання процесуальними процедурами та інші форми використання процесуальних можливостей усупереч завданням судочинства. Обґрунтовується, що зловживання процесуальними правами є особливою формою деформації механізму реалізації права, оскільки впливає не лише на інтереси конкретної сторони, але й на ефективність та справедливість судового захисту загалом.

У підрозділі 2.4 «Юридичні наслідки зловживання правом і механізми протидії його проявам (зарубіжна та національна судова практика)» дослідження набуває найбільш вираженого прикладного характеру. Автор обґрунтовує, що юридичні наслідки зловживання правом не вичерпуються юридичною відповідальністю та

можуть охоплювати превентивні, припиняючі, відновлювальні, компенсаційні й санкційні заходи. Запропоновано систематизацію таких заходів за функціональним призначенням, предметом правового впливу, процесуальною формою та суб'єктом ініціювання. Порівняльний аналіз законодавства Німеччини і Франції та практики Європейського суду з прав людини дозволив автору зіставити відмову у судовому захисті, покладення судових витрат, штрафи, відшкодування шкоди та інші інструменти з національними засобами реагування.

У загальних висновках дисертації систематизовано основні результати дослідження та сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Зокрема, автор пропонує закріпити принцип неприпустимості зловживання правом на конституційному рівні шляхом доповнення статті 68 Конституції України, а також передбачити відповідний принцип у статті 7 Кримінального процесуального кодексу України та доповнити КПК України спеціальною нормою щодо змісту зловживання процесуальними правами і правових наслідків його вчинення. Незалежно від того, що окремі з цих пропозицій потребують подальшої наукової дискусії, сам напрям пошуку нормативних засобів забезпечення міжгалузевої єдності протидії недобросовісній правореалізації є науково значущим.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих у дисертації положень, висновків та рекомендацій:

- у науково-дослідній сфері — для подальшого розвитку загальнотеоретичних досліджень механізму реалізації права, правової природи зловживання правом, критеріїв його виявлення та відмежування від суміжних категорій;
- у правотворчій діяльності — під час підготовки пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері запобігання і протидії зловживанню правом та нормативного закріплення принципу його неприпустимості;
- у правозастосовній діяльності — для визначення меж здійснення суб'єктивних прав, оцінки добросовісності поведінки учасників правовідносин та вибору належного способу правового реагування;
- у судовій практиці — для формування послідовних підходів до застосування принципів справедливості, добросовісності і розумності та до кваліфікації матеріально-правових і процесуально-правових проявів зловживання;

- у навчальному процесі — під час викладання загальної теорії права, проблем реалізації права, юридичної відповідальності, судового правозастосування та відповідних спеціальних курсів.

Результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію. Основні положення роботи відображено в 11 наукових публікаціях, із яких 7 опубліковано у фахових наукових виданнях України з юридичних наук, а 4 — у збірниках матеріалів і тез науково-практичних конференцій. Тематика публікацій корелює зі структурою дисертації та охоплює еволюцію інституту зловживання правом, його поняття і критерії, юридичні наслідки, зловживання повноваженнями, окремі галузеві прояви та питання добросовісності і справедливості.

Водночас при підготовці дисертанта до захисту варто звернути увагу на окремі дискусійні положення, додаткове обґрунтування яких могло б посилити наукову позицію автора, а саме:

1. У роботі об'єктом дослідження визначено суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації суб'єктивних прав та пов'язані з можливістю їх недобросовісного здійснення. Водночас авторська дефініція та подальші висновки поширюють категорію зловживання правом не лише на здійснення суб'єктивного права, але й на реалізацію владного повноваження; у публічно-правовій сфері зловживання прямо пов'язується з використанням владних повноважень усупереч їх функціональному призначенню. У зв'язку із цим доцільним було б більш чітко обґрунтувати співвідношення понять «суб'єктивне право», «владне повноваження», «зловживання правом» та «зловживання владою (повноваженням)», а також пояснити, чи охоплює сформульований об'єкт дослідження весь заявлений автором публічно-правовий вимір проблематики.

2. Дисертант обґрунтовує доцільність закріплення принципу неприпустимості зловживання правом на конституційному рівні шляхом доповнення статті 68 Конституції України та одночасно пропонує нормативне закріплення відповідного принципу у статті 7 КПК України із введенням спеціальної норми про зловживання процесуальними правами. З урахуванням фундаментального характеру запропонованої конституційної зміни автору доцільно було б більш розгорнуто аргументувати, чому наявні конституційні принципи, галузеві заборони та судова

практика є недостатніми для забезпечення належної протидії зловживанню, а також запропонувати орієнтовне нормативне формулювання відповідної конституційної та кримінальної процесуальної норми з урахуванням вимог правової визначеності, пропорційності та недопустимості надмірного обмеження права на судовий захист.

Наведені зауваження мають переважно дискусійний і рекомендаційний характер, стосуються можливостей подальшого поглиблення окремих положень та не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи, її наукової новизни, теоретичної і практичної значущості.

За результатами опрацювання представленого тексту підстав ставити під сумнів самостійність сформульованих автором наукових результатів не встановлено. У роботі наведено посилання на використані наукові, нормативні та правозастосовні джерела. Остаточна перевірка дотримання академічної доброчесності здійснюється відповідно до встановлених процедур закладу та вимог чинного законодавства.

Вважаю, що дисертаційне дослідження Іванова Вадима Петровича на тему: «Зловживання правом у механізмі реалізації права: зарубіжний та національний досвід» є завершеною самостійною кваліфікаційною науковою працею, відповідає спеціальності 081 «Право» та за змістом, спрямованістю, рівнем наукової новизни, теоретичним і практичним значенням одержаних результатів відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами), та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами). Дисертація Іванова Вадима Петровича може бути рекомендована до захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент:

**Старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права**

**Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
старший науковий співробітник,
кандидат юридичних наук**

О.Л. Богініч